

АРХЕОЛОГІЯ В СРСР І ЗА РУБЕЖЕМ

Старигард — центр західнослов'янського племені вагрів

Толочко П. П., Баран В. Д., Мовчан І. І.

Серед західнослов'янських центрів VIII-XII ст. важливе місце посідав Старигард — великий економічний і політичний центр племені вагрів (нині м. Ольденбург, ФРН).

До наших днів збереглося величне городище (рис. 1), яке продовж понад 30 років є об'єктом ретельного археологічного вивчення (проф. К.-В. Штруве, доктор І. Габріель)¹.

Згідно спільного радянсько-західнонімецького науково-дослідного проекту, укладеного між Німецьким дослідним товариством і Кільським університетом та Інститутом археології АН УРСР, з 1983 року, в дослідженні Старигарда-Ольденбурга взяли участь П. П. Толочко, В. Д. Баран, І. І. Мовчан.

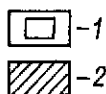
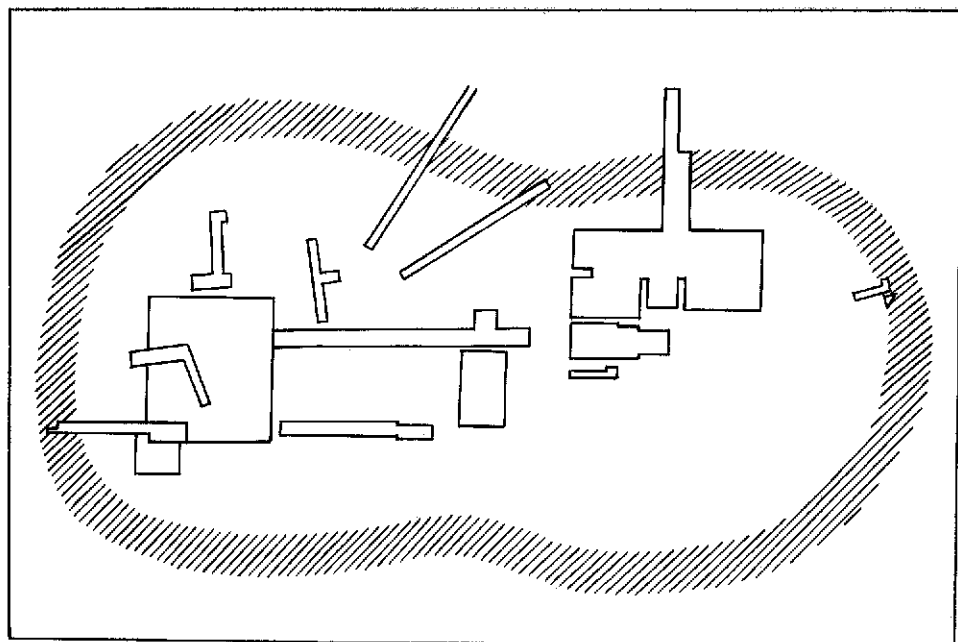
Місто Старигард виникло на північно-східній (приморській) території слов'янського племені вагрів. Карта слов'янських городищ східної Шлезвіг-Гольштінії вказує на надзвичайно щільну заселеність краю (рис. 2). Всі городища розміщувались групами на відстані 5-10 км одне від одного. Навколо кожного знаходяться неукріплені селища (лише в районі сучасного Ольденбурга відкрито сім таких поселень), а також курганні могильники. На західному порубіжжі слов'янські укріплені і неукріплені поселення тяглись вздовж узбережжя річки Швентіни, озер Белау і Шмале, Великого Зеебергського озера, всрхів'я ріки Трави і далі вниз до вигину ріки Ельби. За цією лінією починалась земля саксів. Порубіжне положення вагрів було однією з основних причин раннього будівництва на цих землях укріплених пунктів. На порівняно невеликій території Східної Гольштінії їх нараховувалось понад тридцять. Причому більшість із цих укріплених поселень (20) виникла ще в ранньослов'янський час, коли слов'яни тільки почали освоювати ці землі.

Старигард, як столиця слов'янського об'єднання вагрів, порівняно часто згадується у писемних джерелах. Про нього писали Адам Бременський (XI ст.), Гельмольд із Босау (XII ст.), Сакс Граматик (XII ст.), є згадки у скандинавських сагах. У цих джерелах Старигард виступає під різними назвами. Адам Бременський називав його «Альдінбург», що є прямим перекладом слов'янської назви (старє місто). Гельмольд вживав дві назви: Старигард і Альденбург. У Сакса Граматика він виступав ще під назвою Браммезі, а в сагах названий Брамнес. На думку німецьких дослідників, в останих назвах відображена найдавніша назва поселення, що походить від слов'янського слова «брама»². Гельмольд повідомляє ще одну назву Старигарда-Бромдегузе, під якою він був відомий датчанам³.

¹ *Struve K.-W.* Die Burgen in Schleswig-Holstein.— Neumünster, 1981.— S. 37-50;
Gabriel I. Starigard/Oldenburg.— Neumünster, 1984.

² *Struve K.-W.* Op. cit.— S. 37.

³ *Гельмольд.* Славянская хроника.— М., 1963.

10 см

Рис. 1. План розкопок Старигарда. Умовні знаки: 1 — розкопки, 2 — вал.

Найдавніша згадка про Старигард вміщена в хроніці Відукінда із Корвея, де він розповідає про суперечку між князями — ободритським Міставом та князем вагрів Селібуром, який перебував у залежності від саксонського герцога Германа Білунга. Після облоги міста в 967 р. ободритями і саксами Селібур здався, а влада над містом і вагрським племінним союзом перейшла до його сина, якого дослідники вбачають у князеві Седеріху.

Окремі вчені вважають, що Старигард міг згадуватись у зв'язку з подіями 808 р., коли датський король Гетрік здійснив похід на венедських ободритів і знищив їхнє торгове місто Рерік⁴. Характерним є те, що слово Рерік у Адама Бременського виступає як друга назва ободритів. Надійних підстав для ототожнення Старигарда з Реріком немає, але існування цієї назви у західнопоморських слов'ян становить значний інтерес для з'ясування нормано-східнослов'янських контактів. Не виключено, що князь Рерік у давньоруських літописах був насправді не норманом, а вихідцем із країни ободритів, жителем торгового міста Реріка (як вікінг — житель віку).

За повідомленням Адама Бременського та Гельмольда, після повалення Селібура в 968 р. в Старигарді була заснована єпископія, що стала своєрідним форпостом християнізації вагро-ободритських племен. Гельмольд називає першим єпископом Марко. К.-В. Штруве вважає, що тут мова йде про другого єпископа Шлезвіга, влада якого поширювалась і на вагрів. У цей час у Старигарді була побудована церква святого Іоана⁵.

Вагри чинили впертий опір насадженню християнства. Через 20 років після заснування єпископії успіхи місіонерів були настільки мізерними, що Адам Бременський вказував на слабе становище церкви у цій країні. Близько 988 року єпископа було вигнано із Старигарда, і єпископія відроджується на короткий час лише у 1043 р. Внаслідок повстання слов'ян 1066 року, вбивства князя Готшалка та вигнання його синів у всьому ободритському союзі племен, як гадав Адам Бре-

⁴ Struve K.-W. Op. cit.— S. 38.

⁵ Ibid.

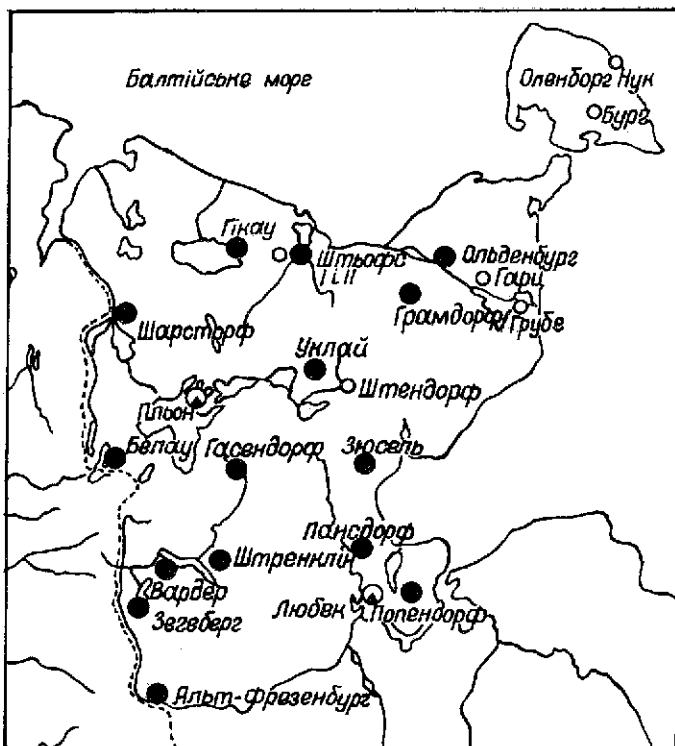

Рис. 2. Слов'янські городища у Вагрії (за К.-В. Штруве).

менський, місіонерська діяльність потерпіла невдачу. Для слов'янських вагрів утримання язичницьких вірувань не тільки означало неприйняття римського християнства, але й боротьбу проти асиміляції. Ще у 1056 р. біля Старигарда, оточеного заливними луками і лісом, Гельмольд бачив язичницьке святилище, яке знаходилось у гаю з величезними священними дубами. Вікові дерева оточували ошатний двір з майстерно виконаним парком з двома ворітьми. За двором доглядав жрець. Це місце було святиною всієї вагрської землі. Тут проходили різні свята, відбувались жертвоприношення, вершились суди. Головним божеством ольденбургських вагрів, за Гельмольдом, був Прове⁶. Цілком можливо, що це язичницьке капище знаходилось у лісі поблизу сучасного населеного пункту Путлос (від слов'янського «під лісом»). До річч, там і зараз збереглась велика кількість курганних насипів, які ще не досліджувались.

Писемні джерела згадують про одного з відомих князів вагрів того часу — Круто, резиденцією якого був Старигард. Він вів нескінченні війни з синами Готшалка, особливо з Генріхом. Останній 1093 р. в союзі з датчанами переміг Круто, оволодів Старигардом, але не залишився в ньому, а зробив своєю столицею Любек. З того часу в країні вагрів починається боротьба за першість між Старигардом і Любеком.

Деякий час джерела не згадують про Старигард. Лише 1148 року його назва з'являється на сторінках хронік. Цього року суперник датського короля Кнуда Свен напав на Вагрію, спустошив усе узбережжя і спалив Старигард. На цей же час припадає і нове відновлення єпископії. Як свідчать джерела, у 1150 р. єпископом Старигарда став Вінцелін. У цей же час поряд з міськими укріпленнями, на приміській риночній площі, було зведено кам'яну церкву.

За втратою Старигардом значення столичного, а відтак і економічного центру вагрів, яке поступово перейшло до Любека, розташованого в широкій дельті Трави, що впадає в Балтійське море, він поступово

⁶ Гельмольд. Славянская хроника.— М., 1963.— С. 185.

прийшов до занепаду. Відбуваються значні зміни в етнічному складі жителів Старигарда. Під тиском саксів слов'яни поступово залишали місто та його околицю. Гельмольд, відвідавши 1156 року разом з єпископом Герольдом (наступником Вінцеліна) Старигард, побачив його спустошеним. Кріпосні стіни були зруйновані. Населення майже не було. Правда, в церкві на молитві єпископа був присутній слов'янський князь Прибислав. Будучи підлеглим саксонського герцога, він мав владу над невеликою територією. Близько 1160 р. єпископія вагрів була переведена до Любека.

Подальша історія Старигарда в писемних джерелах згадується досить епізодично. Його жителі, як і населення інших вагрських центрів, стають жертвою міжусобиць слов'янських князів, завойовницьких походів саксонських герцогів і датських королів. У 1164 р. старигардські вагри воюють у складі війська герцога Адольфа проти мекленбургських ободритів. 1168 р. вони на вимогу герцога Адольфа II напали на датські острови, а 1171 р. датчани спалили Старигард. Більше в хроніках це слов'янське місто не згадується. На початку XIII ст. землі вагрів потрапили під протекторат датчан, а згодом — східногольштинських герцогів.

Географічне становище Старигарда було досить своєрідним. Він знаходився у східній частині Вагрії на водному шляху, утвореному системою річок і озер, що поєднують північне і південне узбережжя висушеного в Балтійське море півострова. Довжина цієї своєрідної протоки близько 22 км. Система озер і мілководних проток між ними в слов'янський час використовувалась для проходження легких торгових і військових суден⁷. Характерно, що ще на початку XVIII ст. Ольденбург вважався в Копенгагені портовим містом. Ще більш красномовним свідченням портового значення Старигарда в середньовіччі може бути той факт, що хроністи саме з цього міста виводили торговельний шлях, який пролягав через південнобалтські міста Волін, Щецін, до Новгорода і Києва.

Розміщення Старигарда в глибині материка (6 км від моря) робило його неприступним для раптових морських розбоїв. У цьому плані Старигард нагадував вікінгське місто Хайтхабу, яке також вишикло вдалині від відкритого морського узбережжя Балтики, у самому тупику вузької затоки. У подальшому ця обставина негативно вплинула на розвиток Ольденбурга і Хайтхабу.

Топографічне становище Старигарда досить зручне. Місто займало північну частину видовженої мореної гряди, що здіймається над рівнем моря на 12-13 м. Мис з трьох боків мав стрімкі схили і лише південна частина з'єднувалась з основним плато. Штучні укріплення становили собою масивні земляні вали, на дерев'яній основі, і оточували площу близько 4 га. Ще в XIX столітті ці вали підносились над рівнем внутрішньої поверхні городища на 5-8 м. Зараз вони ледве сягають 3 м. Найкраща збереженість валів у західній частині городища, де верхня точка знаходиться на висоті 18 м над рівнем луку і невеликих озер.

Конфігурація міських укріплень нагадує цифру 8 з незімкнутою серединою. Західна частина в розрізі має близько 100 м, східна — дещо більша. Розкопки показали, що вони різночасові. Спочатку було споруджено західне городище, до якого на сході примикало неукріплене поселення, а згодом, у першій половині VIII ст., було зведено східне кільце укріплень. За час свого існування вали неодноразово підсипались, проводились роботи по ремонту та перебудові їх дерев'яних конструкцій. У середньовічний час, на так званій, замковій (західній) частині городища з'явилися нові вали, що перекрили слов'янські шари на 1-1,5 м.

Під час розкопок західного городища, у тій частині, де воно стикається із східним, було простежено, що слов'янські шари перекривають якийсь рів із звуженими донизу стінками. Ці спостереження,

⁷ *Struve K.-W.*— Op. cit.— S. 42.

а також наявність серед керамічного матеріалу поодиноких фрагментів полірованого посуду дозволили німецьким дослідникам висловити припущення про можливість існування на цьому місці городища в дослов'янський час. Зрозуміло, цей висновок вимагає обґрунтування археологічними фактами. Принаймні, багаторічними розкопками городища не виявлено культурного шару ранньогерманського часу. Не виключено, що згадана кераміка попала до Старигарду внаслідок контактів слов'янського і сусіднього германського населення. Сказане, звичайно, не свідчить, що в цьому районі до приходу слов'ян германці не жили. Мова йде лише про конкретне місце.

Конструктивні особливості укріплень Старигарда досліджувались у кількох місцях як західної так і східної частини городища. Найкраще характер кріпосних споруд Старигарда простежувався на ділянці, яку досліджували радянські археологи. Установлено також, що до спорудження валу тут існувало слов'янське поселення.

Після незначного планування мису в 5-5,5 м від його краю була зведена дерев'яна конструкція у вигляді однієї лінії ящиків розмірами близько 3×3 м та близько 1 м заввишки. Виготовлені вони з товстих дубових дощок. Підігнані впритул один до одного, ці ящики створювали суцільну стіну. Розкопками вдалось простежити спосіб кріплення стінок ящиків. Щоб запобігти розпиранню землею поздовжніх дощок ящиків, вони стягувались поперечними зтяжками, на кінцях яких у отвори забивали шпунти. Кінці поперечних дощок з отворами виступали зовні стінки ящика так, що вставлений у цей отвір шпунт утримував відразу кілька поставлених на торець дощок. Очевидно, що зведення дерев'яних конструкцій валу велось одночасово із земляними роботами. Ящики засипались шарами глини і піску. Таким чином зводилась стрімка дерев'яно-земляна стіна. З напільного боку лінія ящиків припаковувалась шарами глини та піску (товщина шарів 20-25 см). Ця припаковка підходила до самого верху дерев'яних конструкцій, утворюючи між вершиною валу і обривом мису укіс під кутом 45°. Зовнішній схил валу, очевидно, задерновувався. Для зведення зовнішньої підсипки валу дерево не використовувалось.

Така ж припаковка, але меншої потужності була зведена і з внутрішнього боку валу. На відстані 3,6 м від лінії ящиків (у напрямку городища) зроблена підпірна стінка на висоту 1,2 м. Простір між лінією ящиків і підпірною стінкою пошарово заповнювався піском та глиною. Таким чином, ширина первісного валу в основі була близько 12 м, а на його вершині — близько 5 м.

Розкопками 1985-1986 рр. одержано повний профіль валу довжиною 21 м (рис. 3). Його вивчення і зіставлення нових спостережень з результатами розкопок попередніх років дали можливість виділити первісну фазу зведення валів у східній частині городища, а також на-

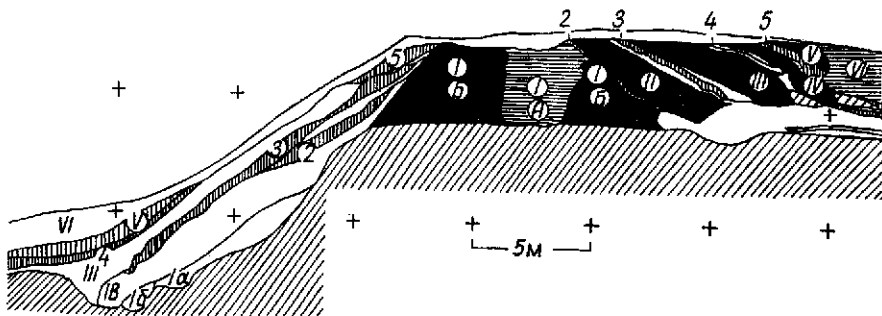

Рис. 3. Розріз валу та рову міста Старигард. Умовні знаки: 1 — первісне ядро валу (А — дерев'яні ящики, Б — піщано-глиняна припаковка валу), 1а, 1б, 1в — заглиблення рову в VIII ст., 2 — шар пожежі 800 р., III — підсіпка валу після 800 р., 3 — шар пожежі 900 р., IIII — підсіпка валу та поглиблення рову після 900 р., 4 — шар пожежі 983 р., IV — підсіпка валу у кінці X ст., 5 — шар пожежі 1000 р., V — підсіпка валу та заповнення рову в XI ст., VI — середньовічний вал та ріс XIII ст.

ступних етапів будівництва та відновлення укріплень. Їх хронологічні рамки: перша половина VIII-XIII століття. За період свого існування місто пережило кілька будівельних фаз, які повністю змінювали його планувальну структуру. Поновлялись також і фортифікаційні споруди Старигарда. Їх хронологічними реперами служать шари пожеж, зафіксованих писемними джерелами і підтверджених природничо-науковими методами датування археологічних об'єктів. Початковою фазою зведення валу є описана вище дерев'яна конструкція у вигляді ящиків з двобічною припаковкою піском та глиною. У заповненні ящиків і припаковках знахідки практично відсутні. За керамічним матеріалом, виявленим у шарі стародавньої денної поверхні, перекритої засипкою валу, можна зробити висновок, що початок зведення валу слід відно-

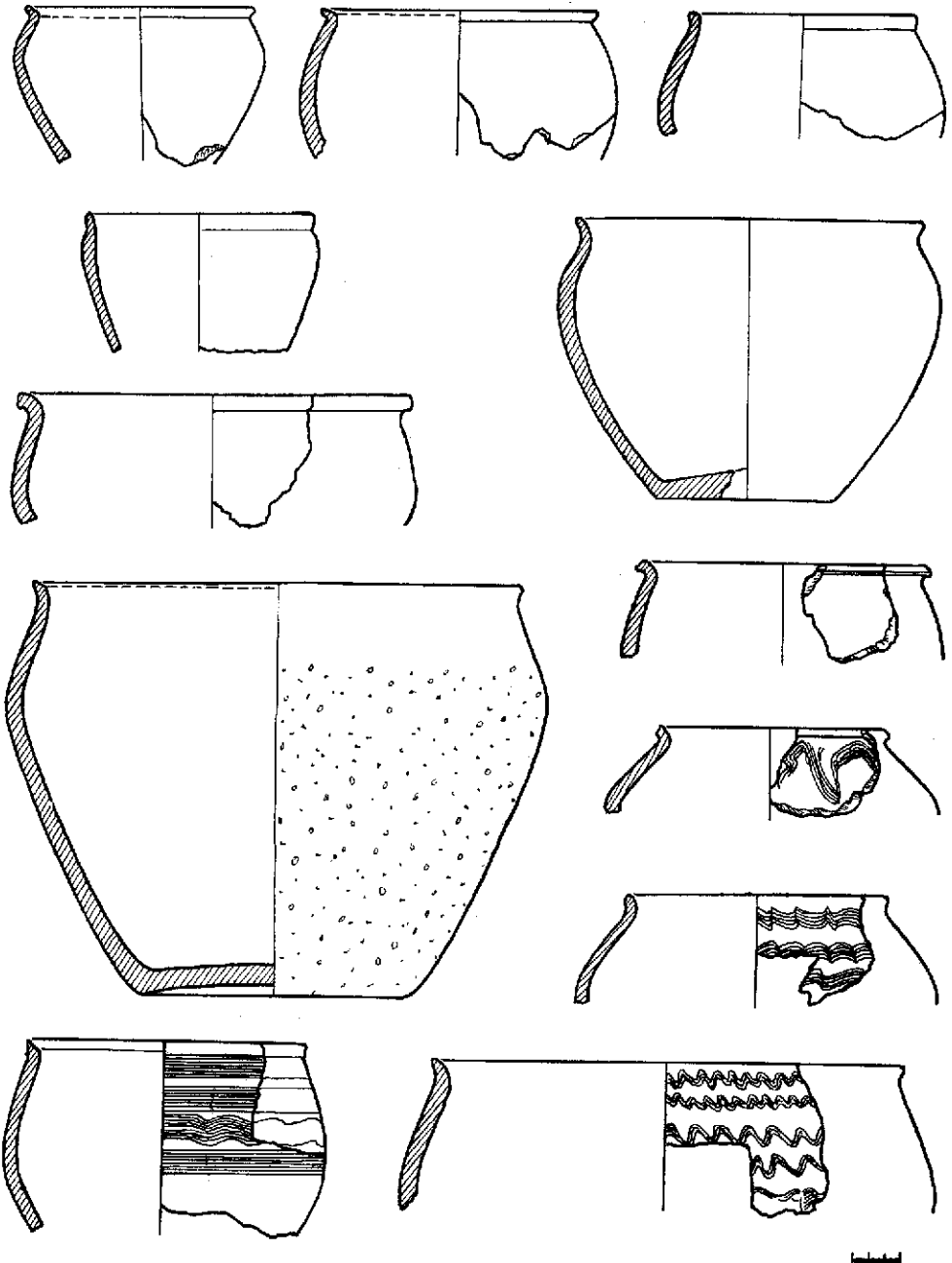

Рис. 4. Кераміка суківсько-фельдберзького типу.

йти до так званого суківсько-фельдбергського часу, або до першої половини VIII ст. (рис. 4).

Наступна фаза існування старигардського валу позначена пожежею 800 року. Вона чітко фіксується у розрізі темним гумусним шаром товщиною до 20 см зі значними вкрапленнями деревного вугілля. Шар пожежі пройшов по відкосі внутрішньої (південної) припаковки валу. В ньому на різних рівнях зустрічаються окремі фрагменти кераміки суківсько-фельдбергського та менкендорфського типів.

Після цієї пожежі східна частина городища була перепланована, що досить чітко простежувалось на всіх розкопках. Тоді ж здійснено перший значний ремонт валу. Було зведено нову дерев'яну підпірну стінку на висоту 1,5 м, яка пройшла в двох метрах від первісного підпірного кріплення. Спосіб кріплення дощок, укладених на торць вздовж лінії валу, був таким же, як і при кріпленні ящиків основного ядра валу. Випущені на фасад кінці дощок мали отвори, в які забивались шпунти, котрі утримували фасадні торцеві дошки. Після цього здійснювалась підсипка валу. Причому частину землі для цих потреб брали безпосередньо біля його підніжжя. Саме цим пояснюється наявність у нижніх шарах підсипки кераміки суківсько-фельдбергського типу. Верхні шари засипані глиною та піском. Після ремонту на початку IX ст. вал дещо змінив конфігурацію, маючи в основі ширину 14 м, а на вершині — близько 6 м. Напільна сторона валу лишилася практично без змін. У розрізі рову видно, що значна частина заплыву, утвореного в період до пожежі 800 р., у момент відновлення фортифікаційних споруд початку IX ст. не виймалась. Внаслідок цього рів дещо змінив свою конфігурацію, підйом на вал став більш похилим.

Наступне значне поновлення оборонних споруд у Старигарді здійснено після пожежі 900 р. Воно чітко фіксується у профілі валу у вигляді гумусного шару з вкрапленням деревного вугілля. Шар товщиною до 20 см похило опускається вниз. Ремонт валу на початку X ст. почався з будівництва підпірної фасадної стіни, відсунутої ще на 2 м у напрямку забудованої частини міста. Дерев'яна стіна мала висоту близько 2 м. Її конфігурація не зовсім ясна, але видно, що вона була більш потужною порівняно з попередніми. Розкопками виявлено значне скупчення дерева, причому зустрічались колоди товщиною понад 20 см. Колоди і товсті дошки лежали вздовж валу. Поперечні дерев'яні конструкції мали підтримувати підпірну стіну від натиску земляної засипки. Це були своєрідні палі, які фіксували укладені вздовж валу колоди та дошки (рис. 5).

Використання дерева не обмежувалось підпірною стіною. В шарах досипки валу початку X ст. також добре помітні сліди дерева. Для досипки частково використовувалась земля, взята на городищі, але значна частина валу, особливо у верхній частині, досипалась піском, вийнятим при заглибленні рову. Останній, завдяки цьому, набув у розрізі трикутної форми. Висота валу від дна рову на початку X ст. становила понад 12 м. Після ремонту, пов'язаного з пожежею 900 р., вал став ширшим на 4 м. Отже, ширина валу в основі була близько 18 м, а на вершині — близько 7 м.

Наступний значний ремонт укріплень Старигарда пов'язаний з пожежею 983 р., яка відзначена на городищі шаром горілого зерна. Цей ремонт дещо відрізняється від попередніх. Підгнивші дерев'яні конструкції, зведені на початку X ст. під тиском опливаючої поли валу, зсунулись вбік городища. Утворений завал дерева не прибирався, а був перекритий шарами піску та глини. Кілька шарів товщиною 15-30 см повністю перекрили залишки дерева. В результаті нівелювання рівень землі в цій частині піднявся по відношенню до давньої поверхні на 1,2 м. На підготовлений майданчик вздовж валу на відстані 1,6 м від попередньої дерев'яної підпірної стіни була поставлена нова стінка висотою до 1 м. Її укріпили кам'яною викладкою. Внаслідок цього ремонту внутрішній схил валу втратив свою початкову крутизну і тепер становив близько 25°. Після ремонту кінця X ст. підшова валу розши-

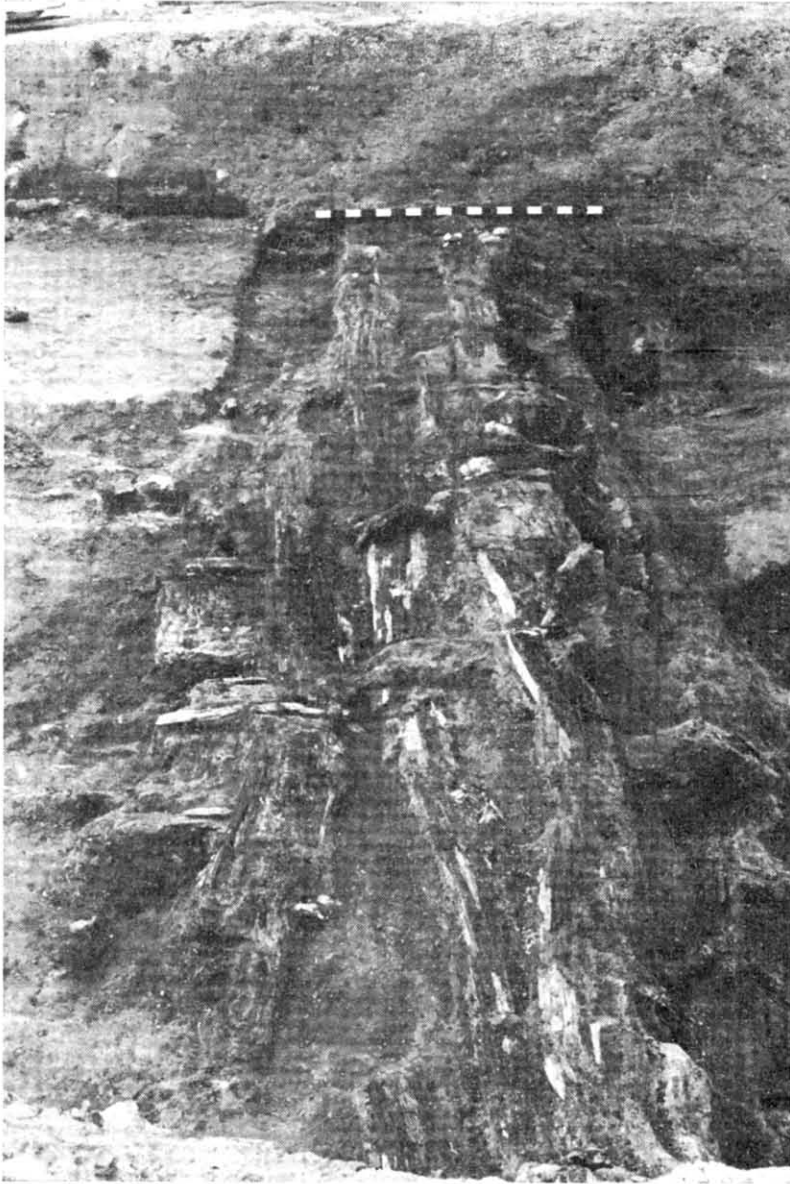

Рис. 5. Залишки дерев'яних конструкцій валу.

рилась до 20 м. Рів у цей будівельний період не поглиблювався, а запливи ґрунту підняли рівень його дна понад 2 м.

Наступний значний ремонт оборонних споруд Старигарда здійснено після пожежі близько 1000 р. Він характерний тим, що для укріплення валу замість дерева тепер використали камінь. Із нього було зведено підпірну стінку. Під час ремонту на початку XI ст. здійснені великі земляні роботи. Це привело до значного збільшення ширини верхньої частини валу. Якщо у своїй основі вал розширився на 2 м і складав тепер 22 м, то верхня його частина з 7 м збільшилась відразу до 13 м. Рів на цей час втратив своє фортифікаційне значення. В його розрізі видно запливи, які свідчать про те, що на цьому етапі поглиблення дна не відбувалось.

Відновлення валу на початку XI ст., мабуть, було останнім значним ремонтом фортифікаційних споруд слов'янського Старигарда. Принаймі, простежений в розкопі № 13, наступний ремонт валу слід датувати XIII ст.

Виділені нами основні фази спорудження і відновлення старигардських укріплень не виключають проміжних певеликих їх ремонтів. У профілі валу вони досить чітко читаються, особливо на початкових фазах існування городища. Але ці ремонти не внесли відчутних змін у конструкцію валу.

Досліджена нами ділянка валу дала зовсім нові дані для визначення конструкції початкової фази спорудження укріплень східної частини Старигарда. Насамперед, це стосується характеру дерев'яної стіни — основи для насипання валу. Що стосується основних етапів зведення оборонних споруд, то вони збігаються в часі з відповідними фазами будівництва міста.

Багаторічними розкопками городища порівняно добре вивчена його історико-археологічна стратиграфія. Культурний шар слов'янського часу має товщину 2,5 м біля валу і 1,5-1,7 м в центральній частині городища. Він розчленований дослідниками на кілька горизонтів-пакетів, стратиграфічними реперами яких виступають прошарки уже згаданих пожеж (відомих за писемними джерелами), а також нівелюючі прошарки, в яких відсутні археологічні знахідки.

Перший пакет включає шар давньої денної поверхні з найбільш ранніми слов'янськими матеріалами. В деяких місцях городища нижче слов'янських шарів зустрічались фрагменти кераміки ранньозалізного часу і навіть неоліту. На рівні горизонту давньої поверхні відкрито велику кількість ямок від стовпів, залишки вогнищ. Детальне дослідження шарів, що лежали в основі всієї стратиграфічної колонки, дало змогу розділити давній денний горизонт на два шари. Нижчий із них перекритий шаром піску, гальки і містить в собі фрагменти кераміки суківського та фельдбергського типів. Вони відносяться до початкової фази слов'янського заселення місцевості (рис. 4). До речі, саме на рівні першого шару в розкопі № 7-8 вдалось простежити залишки майже квадратного в плані (4,17×4,30 м) житла зрубної конструкції. Його стіни зведені з порівняно тонких (10-13 см) колод та обмазані зсередини та зовні шаром глини товщиною до 5 см. На зрубний характер будівлі вказують чітко простежені два кути з випущеними на 20 см зовнішніми кінцями колод, які створювали замки зрубу. В північно-західному куті будівлі збереглися залишки глинобитної печі. Посередині східної стінки знаходився вхід до житла.

Існування описаної споруди привертає особливу увагу, оскільки вказує, з яким саме типом жител слов'яни прийшли на нові землі. З часом прийоми домобудівництва змінюються, на що, безперечно, вплинули контакти з місцевим населенням.

Найдавніша фаза слов'янського заселення Старигарда була короткочасовою. З приходом сюди більшої кількості поселенців були здійснені значні планувальні роботи, своєрідне нівелювання місцевості піском та галькою. Не виключено, що саме на цей час припадає і будівництво валу та рову у східній частині поселення. Над нівелюючим (стерильним в археологічному відношенні) шаром товщиною до 25 см залягав пакет шарів із слов'янською керамікою. Співвідношення її типів у західній частині городища слідує: суківського 70%, фельдбергського 20%, менкендорфського близько 10%. Крім того, у нижніх шарах містилась германська підложена кераміка часу переселення народів, але вона складає всього 1-2%.

За підрахунками Т. Кемпке в розкопах 7-8 східної частини городища перший горизонт включає 89,1% кераміки суківського, 8,7% фельдбергського, 1,1% менкендорфського типів. Крім того, 1,1% складають фрагменти підложеного германського посуду. Т. Кемпке кераміку горизонту над нівелюючим шаром датує першою половиною VIII ст.⁸ У розкопі 13 кераміка на рівні стародавньої денної поверхні (у тому числі із ями № 2) відноситься до суківського 85,7% і фельдбергського — 14,3% типів. На відміну від інших розкопів тут відсутня

⁸ *Kempke T. Keramik der slawischen Siedlungsschichten // Gabriel I. Starigard/Olden- burg.— Neumünster, 1984.— S. 81-82.*

менкендорфська кераміка. Це, очевидно, пояснюється тим, що споруджений у східній частині поселення вал хронологічно більш ранній від кераміки менкендорфського типу.

Вцілому, перший пакет шарів з урахуванням розкопу № 13 може бути датований кінцем VII-VIII ст. Нижня його дата підтверджується наявністю на ділянці розкопу № 13 чистого суківсько-фельдбергського шару без домішок менкендорфської кераміки, верхня — чітко фіксується шаром пожежі близько 800 року. Такому датуванню не суперечать знахідки на городищі невеличкої шпори із загнутими до середини кінцями і двох фібул VII-VIII ст., а також дендрохронологічна дата — 704 р. Все це дозволяє дійти висновку, що перше укріплення західної частини мису з'явилося на межі VII-VIII ст., а східної — у першій половині VIII ст. Останні перекирили шари слов'янського поселення, синхронного першому городищу.

Приблизно одночасово із Старигардом виникло ряд інших слов'янських поселень та городищ у цьому географічному регіоні. Так, наприклад, на слов'янському поселенні поблизу с. Шенфельд, округ Деммін (ГДР), у шарі з суківсько-фельдбергським посудом знайдена птахоподібна скандинавська фібула другої половини VII — початку VIII ст.⁹ Початок VIII ст. дає дендрохронологія на слов'янському городищі Шарсторф, округ Плен¹⁰ та ін.

Другий пакет об'єднує шари, що містяться між горизонтом пожежі 800 р. і, так званім, розділювальним шаром піску та глини. Товщина пакету близько 40 см. Його верхнім хронологічним репером може бути могильник, який знаходиться безпосередньо під знівельованим шаром. Датується він серединою IX-першим десятиріччям другої половини X ст. У другому пакеті шарів виявлені сліди видовжених будинків стовпової конструкції із стінами, плетеними з лози.

Керамічний матеріал другого пакету той же, що й першого, але співвідношення типів стає іншим. В розкопах 7-8 кераміка суківського типу зменшується до 68,3%, натомість кількість фельдбергської збільшується до 18,2%, а менкендорфської до 12,5%. Пролощена германська кераміка лишається на рівні 1%, і з'являються поодинокі фрагменти посуду типу Гросс-Раден. У розкопі 13 суківський і фельдбергський типи посуду складають 66,6%, менкендорфський — 33,4%. Це співвідношення не дуже показове, оскільки кераміка походить із валу, де залягання шарів має іншу послідовність у порівнянні з житловою частиною городища.

Третій пакет шарів товщиною 0,8 м репрезентує новий етап життя на городищі, що почався з другої половини X ст. Можливо, на його точнішу дату вказують події 988 року, коли в Старигарді було покінчено з саксонським засиллям та вигнано єпископа. В цей час у планувальній структурі міста сталися значні зміни: з'явилися нові житлові та господарські споруди, змінився напрямок деяких вулиць. Близько 1000 року в Старигарді відбулась величезна пожежа, результатом якої по всій території міста відкладався горілий прошарок товщиною до 5 см. Характерною його особливістю є наявність великої кількості горілого зерна.

Керамічний матеріал третього пакету відноситься в основному до менкендорфського типу (рис. 6), з'являється пізньослов'янський посуд. В розкопі 7-8 суківська кераміка складає лише 10,5%, фельдбергська 5,5%, а кількість менкендорфського посуду і синхронного йому досягає 84%.

Четвертий і п'ятий заключні пакети становлять собою однорідну товщину землі (близько 0,4 м). Датуються шпорами, гребенями та іншими знахідками кінцем XI-першою половиною XII ст. Склад керамічного матеріалу тут різко міняється. Суківсько-фельдбергські типи посуду не перевищують 1%, лише 30% становить менкендорфська ке-

⁹ *Schoknecht U. Eine skandinavische Vogelfibel aus Schönfeld Kr. Demmin // Jahrbuch Bodendenkmalpflege Mecklenburg. — Berlin, 1978. — S. 237-242.*

¹⁰ *Kempke T. Op. cit. — S. 81.*

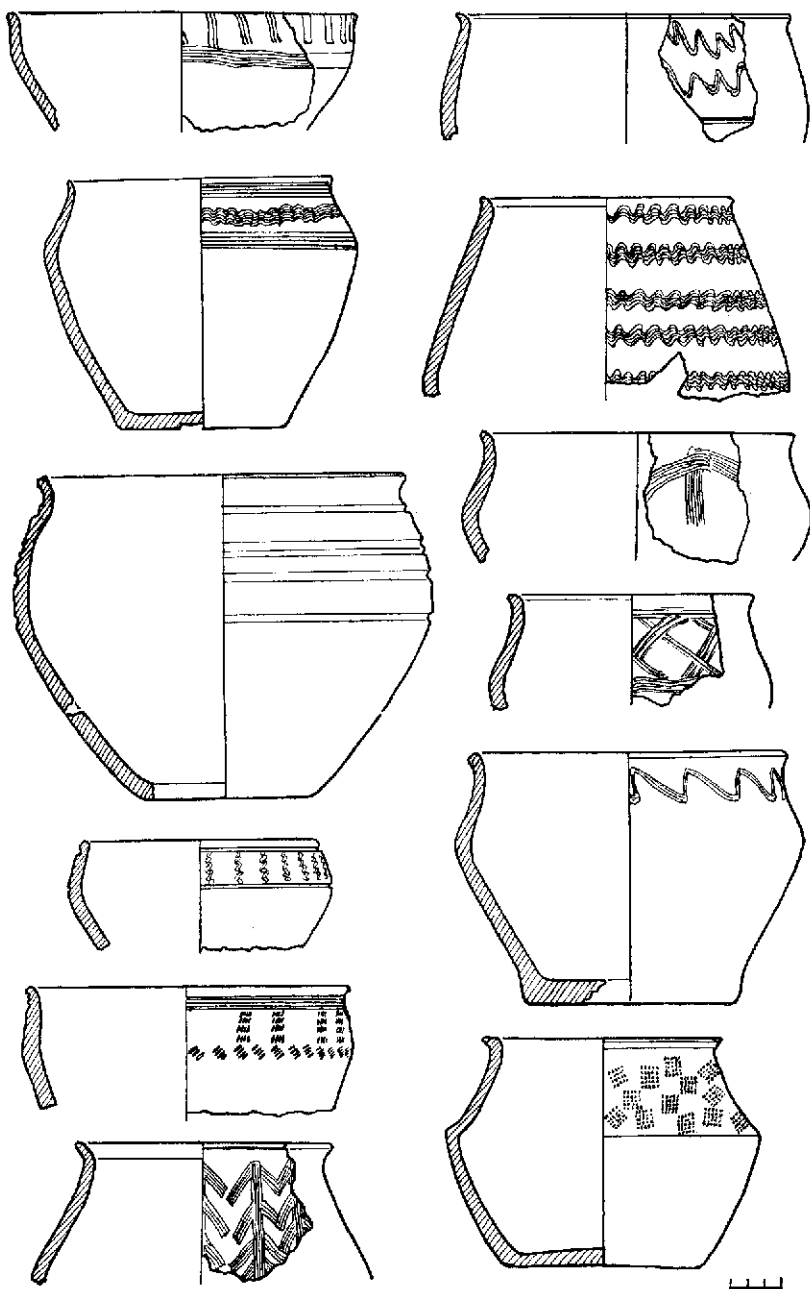

Рис. 6. Кераміка менкендорфського типу.

раміка. Близько 70% посуду представлено різними типами пізньослов'янської кераміки (рис. 7). Ці пакети перекриті шаром з германським матеріалом середньовічного часу, що вказують на перетворення Старигарда в саксонське поселення.

Вивчення структури житлової та господарської забудови міста Старигарда стало можливим завдяки розкопкам його східної частини. Тут відносно добре зберігся культурний шар, є його стратиграфія. Протягом кількох століть на городищі будувались наземні споруди стовпової конструкції, стіни їх заплітались лозою та з обох боків обмазувались глиною. Відрізнялись лише своїми розмірами та функціональним призначенням.

На основі виявлених ям від стовпів установлено, що поряд із невеликими житловими спорудами розмірами в середньому 4×5 м на го-

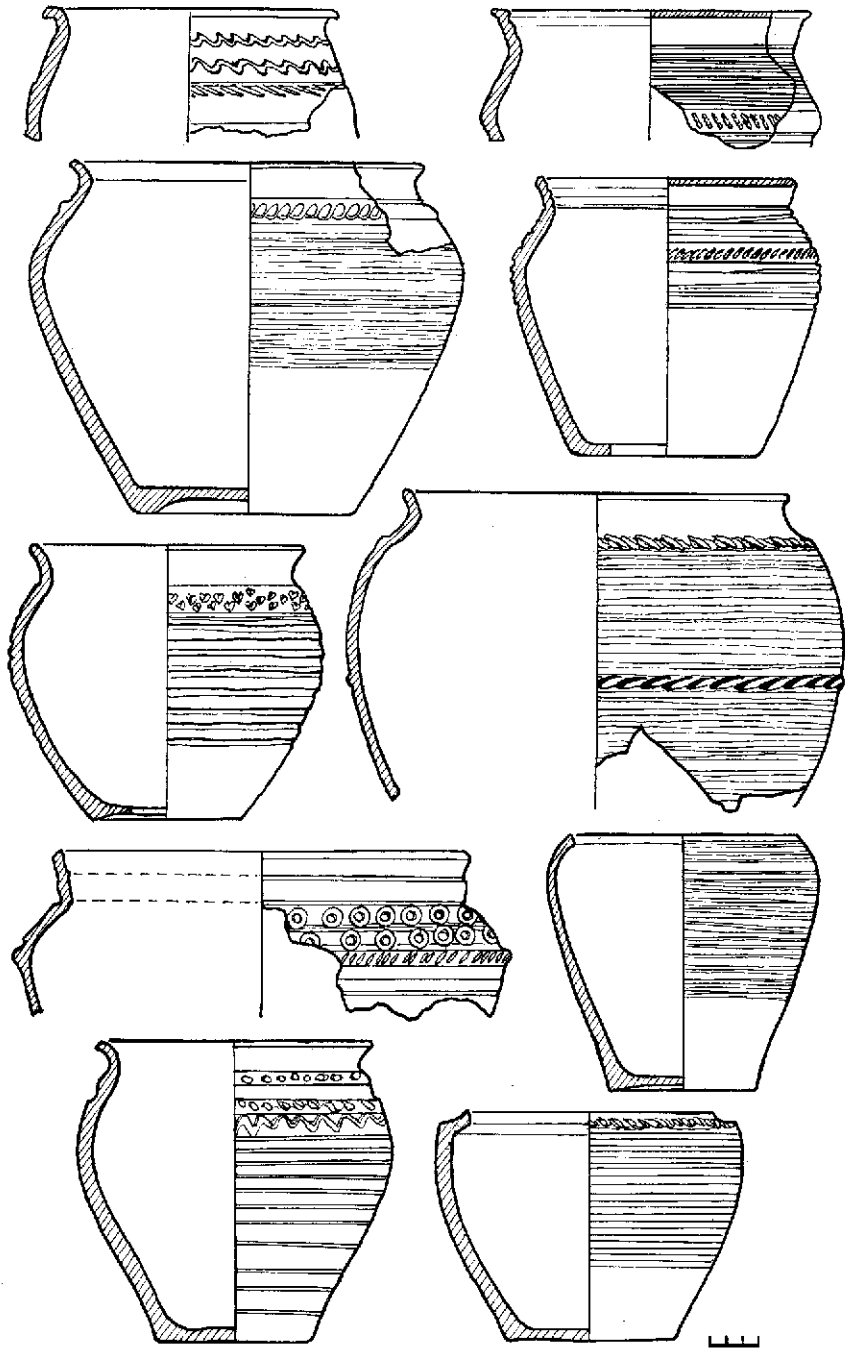

Рис. 7. Пізньослов'янська кераміка.

родині були споруди розмірами 8×5 м, а також великі будівлі (палаці?) довжиною понад 20 м¹¹. У багатьох із них відкриті вогнища або глиняні печі купольної конструкції.

Вузькі вулиці між спорудами замощувались дерев'яними плахами. Досить щільна забудова житловими та господарськими спорудами часто призводила до локальних і навіть великих пожеж. Саме це привело до повної заміни плапувальної структури міста, повного розміщення житлових та господарських споруд. Підтвердженням цих спостере-

¹¹ *Struve K.-W. Starigard-Oldenburg // Sonderdruck aus 750 Jahre Stadtrecht Oldenburg in Holstein.— 1985.— Abb. 36.*

жень є могильник X ст., який знаходився у східній частині городища. Тут на невеликій площі вдалося відкрити понад 40 поховань. Половина з них — дитячі. Всі поховання, за винятком найбільш пізніх, орієнтовані головою на захід. Гробниці розміщувались інколи в шість ярусів. Велика кількість слідів від стовпів довкола поховань наштотхнули авторів розкопок на думку про наявність тут надмогильних наземних споруд¹². Звичайно, це лише попереднє припущення, яке ще вимагає обґрунтування. Швидше всього, стовпи були залишками будинків, що існували в цій частині міста ще до появи тут могильника.

На могильнику були виявлені дерев'яні поховальні камери, а в одному випадку — поховання в багато орнаментованому возі. В останньому знайдені золоті буси, розшиті золотом залишки одягу, поясні бляшки, шпори, бронзове окуття, труни. Це свідчить про наявність в Старигарді вищого прошарку населення. Форма гробниць та деякі речі в похованнях вказують на скандинавський вплив у поховальному обряді слов'ян¹³. Цей могильник датується першою половиною X ст. Принаймі, у другій половині X ст. кладовище і культурні шари, що знаходились поруч, при черговому переплануванні городища були перекриті шаром глини товщиною до 20 см.

На північ від городища знаходилось передмістя, що займало терасу тієї ж гряди. Тераса здіймалась над оточуючими лугами на 3 м, її площа 1,4 га. Шурфами в 1976 р. тут зафіксовано незначний культурний шар, в якому виявлені залишки плетених стін та пізньослов'янську кераміку. На плані 1651 р. видно сліди валів навколо північного передмістя. Час їх виникнення з'ясувати не вдалося.

Забудована ділянка (площа 0,6 га) знаходиться на південь від городища. Зараз тут стоїть пізньосередньовічна кам'яна церква св. Іоана. Не виключено, що в її основі лежить храм XII ст., початок будівництва якого поклав єпископ Вінцелін. За повідомленням Гельмольда, що супроводжував єпископа Герольда у 1156 році до Старигарда, у церкві була служба. Храм згідно писемних джерел був збудований на тому місці, куди жителі землі збирались на торг. Не виключено, що і більш ранні церкви св. Іоана (перша відноситься до останньої третини X ст., друга — до середини XI ст.) були тут же. Важко допустити, що вони знаходились у межах укріплень, беручи до уваги активний опір вагрів католицькій вірі.

Підсумовуючи, підкреслимо, що на городищі відкрито залишки житлових і господарських споруд рядових мешканців, великих будівель міської плеємінної знаті, культових споруд.

Археологічний матеріал Старигарда представлений великою кількістю глиняного посуду, виробами із заліза, бронзи, дорогоцінних металів, кістки, шкіри, дерева, каменю.

Кераміка складається із різних типів ліпних і гончарних горщиків, а також мисок, кухликів, кришок (рис. 4; 6; 7). Гончарний посуд багато прикрашений хвилястими і хрестоподібними візерунками, валиком, штампом, канелюрами. В Старигарді поки що не виявлені сліди гончарного виробництва, але не виключено, що посуд виготовляли місцеві гончарі. Залишки залізобробного, бронзолivarного ремесел, а також наявність в культурному шарі городища великої кількості металевих виробів, тиглів, формочок вказує на розвиток чорної та кольорової металургії. Серед знахідок із металу — сержки, коси, сокири, ножі, ножиці для стрижки овець, риболовні гачки, ключі, замки, пряжки, шпори, часто інкрустовані, наконечники списів, стріл, вудила, стремена, різного типу накладки, браслети, персні, хрести, фібули, частини невеликого дзвона, який вдалось реконструювати, та багато інших знахідок, у тому числі срібних і золотих. Вироби із кістки представлені проколками, голками, стилями, гребенями з багатоорнаментованими накладками. Привертають увагу і численні фрагменти пластинок від кістяної

¹² *Struve K.-W.* Die Burgen in Schleswig-Holstein.— Neumünster, 1981.— Band I.— S. 47.

¹³ *Gabriel I.* Das Gräberfeld auf dem slawischen Burgwall von Oldenburg in Holstein // Die Heimat, 1976.— N 4-5.— S. 144-145.

багатоорнаментованої шкатулки, а також пластина із рунічним написом.

В окремих місцях городища, особливо під валом з внутрішнього боку, завдяки вологому ґрунту добре збереглося дерево і шкіра. Тут знайдені різні дерев'яні деталі будинків, меблів, часто прикрашених геометричним орнаментом, і взуття.

Монументальні укріплення, великі будівлі, сліди різноманітних ремесел, монети, дорогоцінні ювелірні вироби, зброя незаперечно свідчать, що Старигард у VIII-XII ст. був значним економічним, культурним і політичним центром західнослов'янського племені вагрів.

Окремої уваги заслуговує питання про шляхи заселення нижнього поєльбського регіону слов'янами.

Як відомо, слов'янські ранньосередньовічні культури сформувалися на порубіжжі лісу і лісостепу Східної Європи¹⁴.

Уже в середині V ст. н. е. поселення праязької культури з'являються на верхньому і середньому Дністрі, а також у межиріччі Дністра і Дунаю. В цьому районі відомі і найбільш давні слов'янські гідроніми¹⁵. Протягом VI-VII ст. носії цієї культури просуваються вверх по Дунаю і виходять в межиріччя Ельби і Заале. Наявність тут таких поселень як Дессау-Мозіккау з характерними для слов'ян межиріччя Дністра і Дунаю підквадратними напівземлянковими житлами з печами-кам'янками не залишає сумніву в тому, що на Ельбі появляється те слов'янське населення, вихідною територією якого було Середнє Подністрів'я і Попруття. Воно поступово просувається вниз по Ельбі і переходить на її праві притоки, а згодом на Траву і Швентіне. В Шлезвіг-Гольштінії відомі слов'янські поселення VIII-X ст. (Шубі, Козель та ін.) з аналогічними житлами. В нижніх шарах Старигарда-Ольденбурга виявлені форми ліпного посуду типологічно близького праязькій кераміці. Все це дозволяє зробити припущення про східнослов'янське походження вагрів. Поморські слов'яни з межиріччя Вісли і Одри в ці райони приходять пізніше. Вони приносять сюди інші форми житлобудівництва та типи кераміки.

П. П. ТОЛОЧКО, В. Д. БАРАН, И. И. МОВЧАН

СТАРИГАРД —

ЦЕНТР ЗАПАДНОСЛАВЯНСКОГО ПЛЕМЕНИ ВАГРОВ

Город Старигард (ФРГ), ныне г. Ольденбург, земля-Шлезвиг-Гольштейн, возник на северо-восточной (приморской) территории славянского племени вагров. Среди западно-славянских городищ VIII-XII вв. он занимал ведущее положение как экономический и политический центр вагров, что достаточно отчетливо отражено в письменных источниках. Географическое положение Старигарда сыграло важную роль в возвышении этого города среди других славянских центров.

Археологическими исследованиями установлены не только характер оборонительных сооружений, но и стратиграфия культурного слоя, накопившегося свыше пяти веков.

На городище открыты остатки жилых и хозяйственных сооружений рядовых поселенцев, больших построек городской племенной знати, культовых сооружений.

Археологический материал Старигарда представлен большим количеством глиняной посуды, изделиями из железа, бронзы, драгоценных металлов, кости, кожи, дерева, камня.

Монументальные укрепления, крупные постройки, следы различных ремесел, монеты, ювелирные изделия, оружие свидетельствуют, что Старигард в VIII-XII вв. был значительным экономическим, культурным и политическим центром западнославянского племени вагров.

¹⁴ Баран В. Д. Проблемы изучения раннеславянских древностей Юго-Восточной Европы // История, культура, фольклор та етнографія слов'янських народів. Доповіді (X-й Міжнародний з'їзд славистів).— Софія, вересень 1988 р.— К., 1988.— С. 104-125.

¹⁵ Udołf I. Zum Stand der Diskussion und die Urheimat der Slawen // Beitrage zur Namenforschung.— Heidelberg, 1979.— N F-14.— S. 1-23.

STARIGARDT, A CENTRE OF THE WESTERN-SLAVONIC TRIBE OF VAGRY

Summary

Town of Starigardt (FRG), Oldenbourg at present, Schleswig-Holstein, has arisen in the north-eastern (near the sea) territory of the slavonic tribe of vagry. It occupied a leading position among west-slavonic towns of the 8th-12th cent. as an economic and political centre of vagry, which is rather distinctly confirmed by written sources. The geographic position of Starigardt was very important to make this town dominating among other slavonic centres.

Archaeological studies have determined not only, the type of defence works, but also stratigraphy of the culture layer accumulated for above five centuries.

Remains of dwellings and service structures of ordinary inhabitants, as well as those of large-size buildings of the town tribe nobility and cult structures are excavated on the site.

Archaeological findings of Starigardt are presented by a great number of crockery, articles of iron, bronze, precious metals, ivory, leather, wood, stone.

Monumental fortifications, large-size buildings, traces of various trades, coin jewelry, arms show that in the 8th-12th cent. Starigardt was a significant economic, cultural and political centre of the west-slavonic tribe of vagry.

Одержано 14.09.88 р.